

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дфн ВАСЯ НИКОЛОВА ВЕЛИНОВА

за дисертационния труд на

ПЛАМЕНА ГЕОРГИЕВА КОСТОВА на тема

„УСПЕНИЕТО НА СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ (ВНГ 916) В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА
ТРАДИЦИЯ. ТЕКСТ И КОНТЕКСТ“

за присъждане на образователната и научна степен „ДОКТОР“

в професионално направление 2.1. ФИЛОЛОГИИ, научна специалност

СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Дисертационният труд на Пламена Георгиева Костова е посветен на една слабо проучена творба, останала досега извън сериозния интерес на литературната медиевистика. Това е Успението на св. Йоан Богослов (определяно и като Пространно житие, Хождение и пр.) преводно съчинение, познато в южнославянската традиция в относително голям брой преписи, помествани предимно в четиминейни състави или календарни сборници. Успение на Йоан Богослов е творба със сложна текстова история както на гръцка почва, така и в южнославянска среда.

Произведението вероятно е възникнало на базата на древни църковни предания, но не е било толерирано от църквата. В славянска версия е засвидетелстван преработения вариант, приписван на ученика на ев. Йоан – Прохор, един от седемдесетте апостоли. Особеностите на езика на славянския превод, както и фактът, че творбата се среща в устойчивите състави предимно придружена от до-Метафрастови агиографски текстове, е дало основание на изследователите да приемат хипотезата за появата му още в старобългарската епоха, без текстът на Успението да бъде самостоятелно изследван. На южнославянска почва традицията му също не е единна, обособени са най-малко три редакции в устойчивите състави, а вероятно съществуват два превода – споменатият вече през X в. и втори, който влиза в дамаскинарските сборници като недамаскиново слово.

Всички тези обстоятелства превръщат научната задача на доктората на Пламена Костова в много сериозно изпитание за един млад изследовател и поставят пред него редица сериозни изисквания – и по отношение на лингво-текстологичния, и по отношение на литературния анализ. Докторантката е трябвало да работи с една квазиканонична преводна творба, което само по себе си е вече комплексен проблем, поне що се отнася до контекстуализацията на произведението, заявена още в заглавието на

работата на Пламена Костова. Вън от съмнение е, че поставената в дисертацията научна задача – цялостен анализ на творбата (археографско и текстологично проучване, съчетано с литературната ѝ интерпретация) – в определена степен надхвърля рамките на стандартните изисквания към един докторант. От друга страна обаче това дава възможност на авторката да определи самостоятелно своя методология на анализа, да потърси по-нестандартни критерии за класификация на книжовните факти, на които се натъква. На практика тя получава по-голяма свобода на интерпретация на този квазиканоничен, дометафрастов агиографски текст.

Безспорно е, че докторантката е положила много сериозни усилия, за да представи в пълнота всички измерения на поставения пред нея научен проблем. За това говори най-напред структурата на работата и заявените в отделните части намерения да се изяснят всички важни аспекти на рецепцията на гръцкия текст и неговата структура, литературни характеристики и богослужебна функционалност. Дисертационният труд в обем от 421 с. съдържа два дяла: Изследване (с. 3-193) и Приложение (с.194-404). В края (с.405-421) е поместена библиография. Изследването е структурирано в увод и шест глави, всяка от които е посветена на различни аспекти от анализа на текста.

В увода се разглеждат основните цели и задачи на дисертационния труд, определя се методиката на изследването и се мотивира структурата му. Уводът е лаконичен и точен, авторката ясно формулира основните цели и задачите, които трябва да се разрешат за постигането им. Добре обоснована е и използваната методология.

В първата глава дисертантката разглежда проблема за култа към св. Йоан Богослов и идентифицираните от нея текстове, свързани с него, битувачи в южнославянска среда. Главата съдържа основна част за култа и три подглави: преглед на творбите за св. Йоан Богослов съответно във византийската и славянската традиция, а третият раздел е посветен на синаксарните четива. Представянето на култа към св. Йоан Богослов е може би най-важният фактор на контекста, защото той обуславя написването на произведенията за светеца. Без него те не биха съществували. В този смисъл анализът засяга колкото културно-историческия контекст на формиране на култа към този може би най-известен Христов ученик, евангелист и апостол, толкова и специфично литературния контекст на създаването и функцията на текстовете, които го обслужват. Пламена Костова се е постарала да представи всички типове ръкописи, в които се съдържат сведения за църковния календар, респ. за почитане паметта на християнските светии. Тя започва анализа си от ранните агиографски сведения, привежда различни свидетелства от ранни поклоннически описания (Егерия, игуменът Данил), прави

преглед на древните синаксари, както и на сериозен масив от славянски паметници с календарни вести – евангелски месецослови и месецослови в апостолите. Така пред читателя се очертава широко документиран култ. Наред с почитането на св. Йоан Богослов на празници, когато се отдава колективна почит на апостолите, са представени и коментирани двете дати, в които светецът се почита индивидуално – 26 септември, денят на успението му и 8 май – денят, в който от гроба му излиза целебен пращец. Освен че и двете са представени в южнославянската традиция, един от преписите, който авторката по-нататък анализира, Хил. 431, е поместен под тази дата. Така че тя уместно представя този основен фактор на контекста.

В следващия раздел на първата глава са представени гръцките съчинения за светеца. Тук става дума по-скоро за статистика, тъй като съществуващите произведения са само изброени. Малко повече информация е дадена за тези, които са в основата на превода на Успението. Това е обяснимо, тъй като анализът на гръцките съчинения не е приоритет на автора, но може би някакво обобщение за разнообразието в гръцката традиция и за авторите, оставили свои творби за св. Йоан Богослов би придало по-завършен вид на този раздел. Вторият раздел на първа глава се спира на славянските творби за евангелист Йоан. Тук са изброени преписите на Успението, включени в календарните сборници, така както те са систематизирани в ВНБС, но авторката не дава коментар. Може би и тук би било уместно да се предложи някакъв извод относно разнообразието, което ни демонстрира гръцката традиция в сравнение с ограничения брой преведени текстове в южнославянската. Също така интересно би било да се насочи вниманието на читателя към обстоятелството, че южнославянската традиция, независимо от уставните предписания, се придържа към една староизводна творба, която е в употреба дори и до XVI в., откогато е преписът в Хил. 431. Творба на Симеон Метафраст е представена съвсем фрагментарно в традицията в Цет.50 от XIII в.

Като плюс за очертаване на контекста на битуване на *Успението* бих посочила стремежа на авторката да представи всички налични произведения за св. Йоан Богослов, вкл. и творбата на Йоан Екзарх, която обаче, първо, неуместно е поставена сред византийските текстове и второ – неправилно авторството на Йоан Екзарх е поставено под съмнение, тъй като името му фигурира в наслова на съчинението (вж. с. 13 от дисертацията и ВНБС 4, 227). Нейното място е в раздела със славянските творби като оригинално произведение на старобългарски книжовник.

Разделът за дамаскинарската традиция допълва картината на разпространението на Успение на св. Йоан Богослов с втория превод, направен вероятно през XVII в., но той няма връзка с първия и не оказва влияние върху неговата текстова традиция.

Втората глава е посветена на съдържанието на Успение на Йоан Богослов. Най-напред дисертантката представя съдържанието на творбата по епизоди – общо 31 на брой. Те безспорно улесняват читателя, но не става ясно кои са критериите, по които те са обособени – дали това са указания в самия текст, дали намират опора в изданието на гръцкия текст или са смислово обособени от авторката на дисертацията. Във всеки случай това е важна подробност, защото самата изследователка отбелязва, че номерацията на епизодите ще се ползва във всички следващи позовавания.

В раздела, посветен на историята на текста, Пламена Костова е направила обстоен преглед на съществуващите в науката мнения относно времето и мястото на написване на житието, както и за неговия автор. Информацията е представена ясно и сбито, тази част е добре структурирана и допринася много за изясняване не само на историята на текста, но и на природата му на квазиканонична творба, чиято легитимност е била оспорвана от църквата. Освен това авторката е предложила и своя хипотеза относно времепохватта на творбата, която е добре обоснована и логична. Това безспорно е приносен момент в работата. Историята на проучванията на текста, един раздел, задължителен за докторската дисертация като научен жанр, е представена добре, коментирани са различни хипотези, които не са толкова многобройни. Тук дисертантката показва много добра осведоменост по основните трудове и отделни студии, посветени на произведението, което тя анализира. Интересен факт е цитираното мнение (на Виноградов), че името на Прохор се използва като псевдоепиграф в творбата. Пламена Костова отделя повече внимание на хипотезата на Zahn, който анализира предимно съдържанието, откроявайки реални заемки от Деянията на апостолите и различни фиктивни събития, места и хора, чрез които авторът на житието се е опитал да създаде нов и различен разказ за евангелист Йоан (с.30-32). Всъщност тези изводи са солидна база за по-нататъшните разсъждения на докторантката относно способите за изграждане на наратива, анализирани от нея в следващите части на дисертацията. Но бих искала да насоча и вниманието ѝ към хипотезата за „въображаемия“ Прохор, това което тя цитира като становище на Виноградов. Търсенето на фиктивния, на „изобретения“ агиографски персонаж – бил той автор или участник в събитията е в момента една интересна и плодотворна насока в изследването на византийската агиография. Още Каждан в своя студия за Константин Велики от 1987 г. отбелязва способността на византийската

агиография да създава „въображаеми“ образи – или изцяло фиктивни или „премоделирани“ реални исторически персонажи. Напоследък бяха публикувани няколко сборника от научни форуми, посветени на “Constructing Saints”. Техният опит би могъл да се използва от Пламена Костова при анализа на централния персонаж – св. Йоан Богослов, както и при представянето на автора – Прохор, при положение, че се подходи към авторството като към псевдоепиграфско. Разбира се това са само препоръчителни бележки, които да очертаят пред изследователката различни пътища на литературен анализ. Самата тя в следващите части на работата се е постарала да предложи свои оригинални прочити на повествователните техники.

Искам да подчертая че тези два раздела – анализът на историята на проучването и представянето на творбата във византийската традиция и четиминейните състави са представени задълбочено. Тук дисертантката демонстрира добра осведоменост и умение за интерпретация на научните източници. Тя е систематизирала информацията, предоставена от Ерхард в неговото класическо изследване и е подчинила всичките си изводи на своята основна задача – да обясни как творбата се вписва в славянската книжовна традиция, макар ме изводът ѝ е лакониен: *„Наративът битува в два типа календарни сборници – панегирикомартирологии и менологии. Четивата са поместени под дата 26 септември и рядко ръкописите съдържат втори текст за апостола. В случаите, в които има това е Похвално слово, най-често приписвано на Йоан Златоуст. Прави впечатление, че Успението „върви в съседство— с две групи агиографски творби – (1) след Мъчение на Текла и преди Мъченията на Тома, Ананий, Киприян и Юстина, Ипатий Чудотворец и (2) след Житие на Ефросина и преди Житие на Кириак, Мъчение на Ананий и Мъчение на Киприян и Юстина.*

Направеният преглед на гръцкия контекст, в който се разпространява Успението на св. Йоан Богослов е важен, защото чрез него бихме могли да проследим не само пътя на наратива за Йоан от византийска в славянска среда, а да видим историята на текста в конкретен тип сборници, в които е поместен.“ (с. 43).

Тази задача дисертантката се е опитала да разреши в следващия раздел, където са представени използваните от нея преписи на Успението. Те са общо 6, като от приведените в ВНБС не е ползван само преписът от Румънската АН – БРАН 24.4.18, най-вероятно поради неговата фрагментарност. Това също можеше да бъде обяснено с едно изречение при представянето на преписите. Също така на с. 49 следва да се коригира сигнатурата – става дума за Хил. 431, а не както пише – 432. Тази сигнатура следва добре да се проследи в цялата дисертация, защото на отделни места се среща и като 341 – вж.

с.137-139. Това е техническа подробност, но когато става дума за сигнатура на ръкопис може да възникнат и сериозни недоразумения.

Изводите, които прави авторката на базата на прегледа на преписите, са интересни, обосновани и насочват към някои специфики на текста – дометафрастов тип творба, апокрифен текст, проникнал в канонична среда, устойчива ръкописна традиция. Тези особености са анализирани по-подробно в следващия раздел от втората глава – Структура на Успението. Направеният в тази глава анализ се базира на теоретичните постановки, изведени от Кр. Станчев в неговата книга „Поетика на старобългарската литература“. Авторката стъпва на предложената от Станчев композиционна структура на каноничното пространно житие и прави съпоставителен анализ на всеки от обособените композиционни дялове. Анализите са подкрепени с добре подбрани примери от текста, от които ясно проличават разликите между до-метафрастовия тип творба и житията, изградени в Метафрастовия канон. Направеният на с. 58 извод, цитирам: „...в Успението на св. Йоан Богослов липсват реторическите части както и фабулната експозиция, която ни запознава с героя. Това бихме могли да определим, от една страна, като отклонение от фабулния строеж на агиографското произведение. От друга, липсата на тези части би могло да се свърже с ранната поява на текста...“ е важен, защото той имплицитно обосновава по-нататъшния анализ на повествователните особености на Успението, направен в трета глава.

Третата глава на труда съдържа най-много оригинални авторски идеи, реализирани с цел да се покаже литературния контекст, в който е битувала тази рано възникнала във Византия творба – Успение на Йоан Богослов. Представяйки някои теоретични постановки относно понятието „жанр“ през Средновековието (Станчев, Измирлиева, Ингъм), авторката избира да приложи методологията на Ингъм. Към нея добавя наблюденията на А. Наумов, поради специфичната квазиканонична природа на творбата, тъй като при Ингъм каноничността, респ. неканоничността на творбата не релевантен признак. След това анализът отива в полето на романното начало, където доста изкуствено е направен опит да се обоснове и приложи терминът *романс* вместо приетият в литературната теория *роман*. Не става ясно с какво този термин обогатява изследването, още повече, че след това са приведени мнения и теоретични постановки на автори (Фрайденберг, Бахтин, Богданов), които се придържат към класическото понятие, свързано с литературния епос. Терминът *романс*, колкото и да е изкушаващо модерен, подвежда читателя, тъй като според възприетата у нас литературна терминология той има друго конкретно значение (1. Къса лирическа поема с любовно

съдържание според Речник Лит. Термини и 2. късо музикално лирическо произведение; песен в акомпанимент на инструмент, обикн. с любовно съдържание, според Бълг.Тълк.Речник). В този смисъл новият термин не обогатява изследването, защото влиза в противоречие с последвалите разсъждения на авторката, между впрочем интересни и добре аргументирани, които водят единствено до паралели с античните романи и похватите на епическия наратив като цяло. Основната част от този раздел е посветена на Омировия епос и на поемата *Одисея*, която трудно би могла да бъде подведена под жанровата класификация на романа.

Така стигаме до един много съществен момент от анализите на Пламена Костова. Това е съпоставката между *Одисея* и *Успението*. Избирайки за изходен пункт на своите разсъждения твърдението на Б. Богданов за „романността“ като похват и наративна особеност (с. 66) на Омировата поема дисертантката открива същата „романност“ в *Успението*. Тя дава пет „емблематични примера“: *Скитане по света*, *Морска буря*, *Приказно спасение*, *Плен и тъмница* и *Мнима смърт*, определяни или като елементи на повествованието, като епизоди, като сходства, което е доста объркващо за читателя, тъй като се сравняват литературни явления от различен порядък – едни засягат сюжета, други фабулата и според мен тук терминологията, както и критериите за обособяването на отделните елементи на повествованието следва да се прецизират, защото някои от примерите могат да бъдат прехвърлени в следващия раздел – при топосите. Като цяло този опит на Пламена Костова може да бъде определен като приносен при опита за контекстуализация на анализирания от нея произведение. Следва обаче и да се направят някои уговорки за механизмите на появата на тези сходства – типологични или аналогични предвид ранната поява на творбата в епохата на късноелинистичната литературна традиция. Радващ е опитът на един млад изследовател да потърси оригинални и нестандартни решения в подхода към анализ на поетиката на една творба, която не се вписва в традиционния средновековен жанров модел и усилията и резултатите, до които достига Пламена Костова, заслужават да бъдат оценени по достойнство.

Анализът на Успение на св. Йоан Богослов продължава и използвайки друг, също така адекватен, подход – като към анализ на приказка по методологията на Проп. Дисертантката избира 14 функции на приказния герой и прави сравнения с текста на средновековната християнска творба, за да открие редица съвпадения. Така тя мотивира и основния си извод: „*От направените наблюдения може да направим заключението, че в Успението на св. Йоан Богослов е изградено от архаични елементи,*

засвидетелствани в предхристиянски текстове. Сред похватите, използвани в разказа, се разпознават такива, които са типични за античния романс и модели, характерни за приказното творчество.“

В следващата глава се представя агиографският модус на изграждане на творбата. В него са анализирани две групи мотиви – мотиви-топоси и странстващи мотиви. И тук дисертантката е показала добра филологическа осведоменост относно методиката на извеждане на топосите и относно битуването на странстващите мотиви. Сравнила ги е с други подобни случаи на употреба в средновековни славянски текстове – преводни и оригинални, за да подчертае голямата ми роля в цялостното изграждане на наратива. В рамките на цялото тази глава е най-издържана терминологично и методологично и показва възможностите на авторката за задълбочен самостоятелен литературен анализ на средновековния текст с неговата многозначност, символна натовареност и алегоричен изказ. С тази глава литературният анализ на *Успението* придобива по-цялостен и завършен вид и несъмнено този анализ е принос на Пламена Костова в изучаването на тази интересна и трудна за интерпретиране творба.

В следващата, пета глава, дисертантката е представила библейските цитати и реминисценции в текста. Идентифицирани са 5 точни цитата и няколко парафрази. Приносното тук е не само в идентификацията на цитатите, а в успешния опит да се изтълкува тяхното богословско значение и ролята им за изграждането на цялостния християнски дух на творбата. Стъпвайки на проверени от практиката теоретични постановки за значението на библейския цитат в авторския текст Пламена Костова е разширила и задълбочила анализа на цитатите, показвайки, че те в известен смисъл структурират и самото повествование и това несъмнено също е принос.

Шестата глава е посветена на текстологическото проучване на текста. Авторката следва направеното от Кл. Иванова систематизиране на три редакции на текста, изтъквайки, че различията между отделните редакции са незначителни и са по-скоро резултат на дългата преписваческа традиция, отколкото на съзнателна редакторска намеса. Тя обособява две подгрупи в първата група разгледани преписи, с което несъмнено внася и известна яснота в картината на битуване на превода. Общата ми препоръка към тази част е да се прегледа отново гръцкият текст, където има пропуснати букви, механични печатни грешки. Също така някои от изводите за близост, респ. разминаване между версиите търпят известно прецизиране или нов преглед и тълкуване. Това засяга предимно първите примери, които са и по-обемисти. Изводът от тази глава е, че през средновековието и битувал едни превод с незначителни промени в текстовете.

Какво не достига в тази глава? Би следвало да се каже малко повече за преводаческите техники и решения, изобщо да се обобщи поне в едни параграф стилът на превода – казаното е твърде минималистично и не дава точна представа за преводаческия подход към текст, преведен още в старобългарската епоха. Може би в своите бъдещи проучвания изследователката ще запълни тази празнота, защото това е едно важно изискване при представянето на преводен текст, какъвто е *Успението*.

Приложението представя всички три редакции на творбата. Може би за нуждите на дисертационния труд и за неговите читатели то е необходимо. Но смятам, че на един бъдещ етап то следва да се преосмисли като критическо издание.

В заключение искам да подчертая, че Пламена Костова се е справила успешно с формулираните в увода задачи на дисертационния си труд. Остават недоизяснени някои моменти от характера на гръцките преписи – налични ли са указания за отделните епизоди, как се съотнасят помежду си версиите в гръцкия текст. Самата дисертантка отбелязва, че дори идентификацията на гръцкия текст като № 916 от ВHG е под въпрос. Тогава би следвало да се направят редица уговорки към направените в текста изводи, каквито липсват. От друга страна, при толкова сложна текстова история, авторката много успешно е избрала подхода си към анализа на текста в стремежа си да обясни неговата квазиканонична природа. Представената в края таблица с разпределението на епизодите в отделните преписи също допринася за по-голяма яснота в разбирането на историята на текста.

Като имам предвид първоначално обсъдения вариант и направеното от Пламена Костова след препоръките, дадени ѝ на обсъждането, смятам че тя има потенциал да работи успешно със средновековен текст, да го представя аналитично и да очертава различните семантични и функционални полета, в които той се реализира. Смятам също така, обаче, че в този вид трудът не би могъл да бъде издаден. Той отговаря на условията за успешна защита, но преди публикуването си се нуждае от сериозна доработка – редакционна, коректорска, преглед на гръцките и славянските примери, допълване на някои теоретични моменти и разсъждения, за които вече споменах, прецизиране на текстологичната част. Направените от мен бележки и препоръки не омаловажават резултатите от дисертационния труд и постигнатото от Пламена Костова. Те са направени с единствената цел трудът да придобие още по-завършен вид, за да получи адекватна оценка, предвид положените от изследователката усилия и предложените от нея оригинални идеи, хипотези и наблюдения.

Представеният автореферат отговаря на изискванията, вярно и точно отразява както целите и задачите на дисертацията, така и постигнатите приноси резултати. Дисертантката е подготвила необходимия брой публикации, даже в повече от изискванията, участвала е в подготовката на научни форуми и научни сборници, което също е добра школа за работа със средновековната литература.

Като имам предвид казаното до тук, постигнатото от Пламена Костова и изискванията за дисертационен труд в образователната и научна степен „доктор“, предлагам на почитаемото жури да присъди на дисертантката Пламена Георгиева Костова образователната и научна степен „доктор“.

София, 18.05.2023

Проф. дфн Вася Велинова